कौ० टी०
म० १०
४

कल्पस्येति सूत्रं तत्रपंचमं तं एवैतरस्त त्रैद्दूपं चनारं भणीयमिति भावः यत्तु दीर्घो दाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक्यवाक्यइति
भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिश्चिंतार्थे ह्लि संपन्ने तन्मुधैव पूजार्थतायः आमाणिकैरनुक्तेः विप्रश्नतिद्धितिसूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वाप
तेः न चेष्टापत्तिः संवृत्तेतेति त्रिसकारपरकैपटहरटतादि ग्रंथविरोधात्स्वग्रंथविरोधाच्च अत एव प्रातिशाख्येपि आत्वारप्य इति मंत्रे तका
रद्वित्वविकल्पउदाहृतः माधवेन चालेड्स्मत्रसकारद्वित्वविकल्पउक्तः एवं च धात्रेशद्स्मत्रनकारस्य द्वित्वविकल्प अस्मदिस्युत्तिरेवासतीतिदि
कस्यानिवद्दादेशाः यत्तु धात्वंगकृतद्वित्वाव्यपसुस्मिद्वं पदादेशाद् इति प्राचोक्तं तत्किं परिगणनं उदाहरणमात्रं वा नाद्यः सिच वसुचड् ऋदीनां
चेद् आदेशस्य शानैर्ष्व्यासंग्रहापत्तेः नांत्यः अव्ययसांगपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् प्रस्तुत्स्येति वृत्तिकारोक्तमुदाहरणमपि मंदं तत्र मात्रस्यानव्य
स्त्रात्वेकृतेपि सिद्धत्वाच्च इत्याद्युपेनाह आदेशाद् इति अनन्त्विधावितिद्विं तेन तस्मात्स्मत स्मिंस्थाविधौ माभूत् तत्रालविधौ यथा वृत्तौ रत्वेनात्रसका
रस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वं दृत्वमाश्रित्याह अवाये पीति णत्वं प्राप्तं अलः परस्य चोः पंचाः हलङ्यादि लोपो न अल्विधौ यु काम वलि लोपो न अ
ल्विधौ पजेः तः कट्टः द्दशिचेमुत्वं न अल्त्वस्यान्य वयव एव गदस्य तेन नरामायेस्याद्दौ सुपिचेति दीर्घः सिध्यति तद्धि धौ द्वि यजादित्वमाश्रित्य पत्वादे
शावयवः न तु स्यामवयव इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह न तु स्यामलाश्रय इति आश्रयणं चेह यथाकथंचित् न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः तेन अयव्येत्य
त्र वलादिलक्षण इत्न तन्निषेधादिति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः अल्विधावित्येवेति तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारण
तयान संप्रसारणेइति निषेधात् न च उरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यं अंगाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् आगमावास्थविकारेष्वांगाधिकार इति प्रदत्तं दूषयित्वा
स्तत्रय स्तमाक्षेरिति पद्यस्याकरे सिद्धत्वात् किंच पूर्वसूत्रे णस्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं कार्यं तेन नायक इत्यादौ एचोयवायाव इत्यादीनाम
प्रवृत्तिप्रसंगात् अनेन तु कार्यं ते पूर्वाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशोयमिति स्वीकारात् न पदांतेति सूत्रे यलोपदीर्घो टीनां ग्रहणं चेह लिं
गं अत एव गणयतीत्यादौ णि वृद्धिः स्थानिनित्सति अतं भवेत्सा तस्याः आदेशोप्यभावातिदेशान्न उक्तं च कामिमतिदिश्यते वासच्चासच्चापिनेह भारोत्ती॥ हृत्सः
तिस्यादेतन्न पूर्वत्वस्यमावधित्वेन सन्निहितस्यैवावधित्वमुचितं सन्निहितं चेह त्रयस्यानी आदेशो निमित्तं च तत्रनतावत्स्यान्यवधिस्तस्यादेशेनापहा ४

M-67

आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धांतेतु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकं इत्यनुपदमेव वक्ष्यते अनेकाल् इति शित् उदाहरणं इदम इश् इतः
यत्तु इति कृते अनभ्यासोऽस्थिरित्युदाहृतं तन्न सर्वादेशताया प्राक्प्रवृत्तस्यैवाभावात् तत्र हि ङाणलोरिवानुपूर्व्योदनेकालत्वेनैव सर्वादेशत्वमि
ति सिद्धांतः इत्यादावित्यादि शतॄनां नोभिस्यए सितिगरस्यते परत्वादिति अत एवादेः परस्य [illegible] एयकृ क्रियत इत्युक्तं उत्तरस्येत्यंशस्तु आशे सोर
पि प्रवर्तत एव यत्तु आचा आदेरिति सूत्रं विवरण एव तापंचमीनिर्देशेनेत्युक्तं तदसंबद्धमेवेति स्पष्टमेव परन्नित्येतिपराणिन्नित्यं यथा तुदतिरूणद्धि पर
मपि लघूपधगुणं बाधित्वा शस्नमौ तथा रधेर्लिटि चरंधयति परमपि उपधावृद्धिं बाधित्वा रधिजभोरचीति नुम् न च सोपि शद्धांतरप्राप्तो नित्य इति वा
च्यं कृताकृतप्रसंगकमेण क्वचिन्नित्यत्वाभ्युपगमात् परादंतरंगं यथा उभये देवमनुष्याः इह प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनि तिस
र्वनाम संज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात् नित्यादंतरंगं यथा ग्रामणिनी इत्यत्र नित्यमपि इग्लक्षणं नुमं बाधित्वांतरंगो नपुंसकह्रस्वः अपवादो
नित्यत्वान्नु मिकृते ऽनजंतत्वान्न स्यात् अपवादो विषयान्यत्रचरितार्थस्तर्ह्यंतरंगेण बाध्यत एव तद्यथा अपजेइंदुं ग्रामेइह सर्वे इत्यं अत्रांतरंगेण
गुणेन [illegible] सवर्णदीर्घो बाध्यते न च यद्यपि यणगुणयोरपवादस्तथापि सवर्णे स्वप्रवृत्तेश्चरितार्थः तथा च वार्तिकम् इण ङि शीनामाङ्गुणः सवर्णदीर्घा
[illegible] मिति तेन पचावेदमित्यादौ एतऐ इत्यैन्धंनं अकृतव्यूहा इति यद्यपि कृतमपि कार्यं निवर्तयंतीति परिभाषांतरं पद्यने फलं च तत्संतथापि
प्रकृते त्येव लघुप्रत्यालनाद्धि पंकस्य हूरात् स्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः न कुर्वतीति यथा निवेदु षीमित्यत्र क्वसोरिट मंतरंगत्वात्प्राप्नमपि भा
विनासंप्रसारणेन वसादित्वं नंस्यतीत्यालोच्य न कुर्वंतीत्यर्थः इति परिभाषाप्रकरणं इकोयणचि प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्येनि रूढलक्षणा दी
र्घो जश्चि चेतिज्ञापकात् त्यादिभ्य इति निर्देशाच्च तेन इकणा इनेन घरव ईग्रहणे पणस्तभाव्यमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वेपि ग्रणनामभेदकत्वेनानुनासि
कानामपि यवलानां ग्रहणात् अतो नास्ति यथासंख्यं न च तस्यार्थबोधात् पूर्वभाविनं शकार्थबोधमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यं एवमपि तृतीयच
तुर्थाभ्यां ऋकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थिता स्त्रवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसंगात् तस्मादिहस्थानेंतरतम इति सूत्रे लैवेह सि
द्धिरित्यभिप्रेत्याह स्थानत आंतर्यादिति अनचिच द्वे वेति परोनुनासिक इति पूर्वं सत्राद्वाग्रहणमनुवर्तते इति नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः एवं च सर्वत्र सा

म० २० ७ औक्त चो:पंचपाल्यदीनामः सदृशं च द्यंत मितिसूत्रे चद्यंतस्यानुकरणान्त्वं द्वयस्य परत्वयान पुंसकात्सोर्लुक इति भावः पदमिति तत्र संभ
वति सामानाधिकरण्ये इगंतस्यांगस्य त्यादिकार्ये नेण मन्त्वस्यते निर्देशः गः मज्जेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिम ज्योरवयु
वस्येक इति संबध्यते यत्तु इकेरणवस्थाने त्वा इति माध्यव्याख्यातं यच्च तत्तदीकाकृतोक्तं आनियम प्रसंगेन नियमार्थमित्यादि तत्सर्वं भाष्यविरो
धादुपेक्ष्यम् तच्चेदं पदं पूर्वपित्ता पदोपस्थितिपक्षस्येव भाष्ये समर्थितत्वात् इत्याहुः तत्तपोपपदेपि पूर्वांगप्रत्याख्यानस्तु णाव कौस्तुभे स्पष्टीकृतो
स्माभिः अचोत्यस्य इति यत्तु प्राचोक्तं अंत्यादचःपर इति तल्लपोमु चादीनामित्यादौ अंत्यस्याचो संभवात् रक्षोवांतावयव इति तेनत्र एणी
त्याद्रीकृतात्स्युक्तं तत्त्वे नदीर्घः सिद्धः प्रादित्वे सनसियोत्त अमकेत्वेत्तु वहं ल्लिह इत्यत्र वहाभे ल्लिह इति वेरि असर्दिश्यदिति गुणि मोनु स्वारोन
स्यात्त अंगुदांतत्वात् यत्तु अमतकत्वेत्र दृगति दीर्घोनस्यादिति तत्तदादिग्रहणं स्यादित्युमर्थ [illegible] मिति अंगसंज्ञासूत्रस्य व्या
तिकेनैव पूषित्त प्रापम स्यानेन नयोगोपस्पाइति विग्रहे निपातता नादेवयु अनेकविधमिति स्थानार्थगुणप्रमाणाक्त मित्य पी: वलीय इति तेन
चेनास्तो[?] ते त्यत्र प्रमाणत्व आंतर्यवानकारोमेति भावः तस्मिन्निति सप्तम्यंतानामनुकरणं निर्शब्दो नैरंतर्यपरः दिशास्थ्यारणत्कि पहः अचि
परीत्युक्ते व्यवहिते अव्यवहिते च सति प्राप्ते अव्यवहितएवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्ते पूर्वस्येवेति च नियम्यते अव्यवहितस्य तु कलिमाप्येकपतं परस्य
पदिति तस्मादित्यु त्तरस्यादेरिति तु नसत्त्रि[?]तं ॥

राम
७

ध्येत अप्र अभी इत्यादि चनसिध्येदत आह त्रिपादीतिपरत्वात्स्वमितिच एतेनत्रिपाद्यांविहितं कार्यं न सिद्धमित्यादि प्राचोऽप्य: परास्त: विवृण्वन्ने कु
ठमिति विवारएषांप्रयत्न इतिभाव: वर्गयमगाइति वर्गगा: यमगाश्चेत्यर्थ कादयइति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम् चतुर्दशस्थानेभ्योवसानन्नापो
गात् अर्धविसर्गैति साहचर्यप्रश्चारणे लेवर्णेचबोध्यम् अल्लवर्णयोरिति आच आचर लोत्तौचतौवर्णौचेतिविग्रह: उश्चउलच ऋलो: नयो: वर्णो...ति
वाप्रयमांतेन परिनिष्ठितं विभक्त्यावाविग्रह इतिसिद्धांत भात्पक इति प्रकृतिभाव: नाऊलो आकारसहित इति अत्र चकाल सप्रयवेलाः ...
निर्देश: प्रश्नोयेलिंगम् नचैवमपि हेयिपासोऽत्यादौ गुरोरनृत इति प्लुतापाकारात्स्वर स्वप्रत: सस्यप्लुत्वस्यादेनेति बोध्यम् आश्च आश्चेति द्वये सवर्णादीर्घएदीर्घोस्य
स्वप्लुतोपि प्रच्छिद्यन्त इति व्याख्येनात् प्रणादिकमिति एतत्लपादेन सवर्णादीर्घ आदिशब्दार्थ: अवेति अत्रैवेत्यर्थ: पद्योदीति ग्रहणाकपाल्स्य अया
ध्यति ध्वनेरिति भाव: होऽर्हइत्युपलक्षणम् रमास्वित्यत्र षत्वं वागाणीरित्यत्र ऊपोहइति आकारस्य चकार: दासीषेत्यादौ दादेरितिघत्वंचनेति बोध्यम्
पादेतुविवक्षतमग्यणामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणांचेत्यत्र निवर्त्यप्रयत्नभेदाध्याकल्पते तदा नाऊलाविति स्वत्रंभास्विति भाष्येस्थितम् वृद्धि
रादेच एज्झिद्धिमात्र एव वाताफरत्वात्रेनंकु कनकले सत्रत्रिमात्रोऽनर: वप्लुतरसे त्रेपिनेन गंगोदकमित्यादौ त्रिमात्रान भूवादयो धातव:
... आदिशब्दपर्यवस्यप्रकारवाचिनोरेकशेष: / भूवौ आदिर्येषां भिन्नति बहुव्रीहि: भूप्रभृतयोवासदृशा: साहश्यंच क्रियावाचकत्वे
नेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिन: किम् या: पश्यसीत्यादौ धातुत्वं माभूत् सति हित्तस्मिन् आतोधातोरितिस्यात् भ्वादय: किम् हिस
कुर्वपके इत्याद्यप्रयानां शिष्ट इति भावार्थतिड: तस्यच माभूत् स्वभ्वादीनामुदित्करणेन सोऽत्राणां धातुत्वे साधिते चुलुंपादीनां तु बहुलमेतन्नि
दर्शनमितिगणसूत्रेण ग्रह: चादय: अद्रव्यार्था किंपशु: लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यम् इत्यनुस्यादेव लोपं न वंति पशुमन्यमाने: पशुइति सप्रयगोर्पे उपसर्गा: निप्रदुस १४
इतिवार्त्तिकेतिप्रयतन्ताविति अप्रयोगवाहानामविशेषेणेतिप्रकरणेन ति: क्ते तदु: क्तेतिमित्युदाहृत्य इ दुदुप धस्यप्रकारस्य योविसर्जनीय इति भाष्यकारेणैव
उपसर्गस्यायतौ वितिसूत्रे वामनो प्येवम् निर: कुप: सुदुरोरप्यिकरणेइतिनिर्दिष्टादृष्टकांतावपीति नत्रैवहरदत्तै: इतिसंज्ञाप्रकरणम् ॥ इकोगुण
वृद्धी गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एतत्ववर्त्तत्रा भ्यांगुणवृद्धिपरे अनुवर्त्य गुणोवृद्धिरिति पेगुणवृद्धी इति योजनपायलभ्यते ॥ तेनेहनदिव

भ०२० सदोषः उदात्तश्रुतिः स्यात् किमविशेषेणेत्याह। नचेदित्यादि उदात्तस्वरितपरं वि[illegible] तयेत्यर्थः एकत्योप्याह अप्राक्
३ तस्य पः स्यात् स्वरितोदात्तपरवर्गः उदादापार्धमस्याधरितं निघ्नंतिकंपितमिति उदात्तपउद्रा[illegible] अर्धहस्वपादे न अ
मात्रालक्ष्यम इस्यहरदत्तादिग्रंथास्तु मतांतरपरत्वेन याकप्य चिन्त्येयाः कैतिकिमात्र् जिस्वरितम् वइति अनुदात्तसर्वं
नपादादावित्यधिकारात् अनुदात्तं अच्चाइति अएः कनिन्नित्स्वरेण आद्युदात्तम् संहितायां तु एकादेश उदात्तेनोदात्तः
इत्योकार उदात्तः येअराइति दपमपि किच् स्वरेणांत्तोदात्तः एकादेशस्तु पद्मस्वरितः स्वरितोवानुदात्ते पदादावित्युक्तेः
मुखेनानासिकाचेति विग्रहे प्राणांपगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह मुखसहितेति तुल्यास्य आस्येभव
मास्यम् ताल्वादय एवाधत्त इत्यभिप्रेत्याह ताल्वादीति आभ्यंतरेति एतच्च प्रयाद्ध वलान्न लभ्यते तुल्यास्यंकिम् सशी अत्र
पकारस्य नकारे परे ऊरोऊरिति लोपो माभूत् प्रयत्नग्रहणं किं वाकुर्ध्यात्ति एास्य लोपोन अमङणनानामिति नासि
काचेति चकारेणास्य स्ववर्गानुकूलतालव्यादि समुच्चीयते वर्गेति माङ ञणनमा अनुनासिका भवंति च राद्धात्स्वस्यना
ःपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः इतिमद्भाष्यं च एदैतोरित्यादौ न परत्व म संदेहार्थ अंते काले राम
नहणोर्थम् तेनप्लुतस्यापि संग्रहः पूर्वत्रासिद्धं यद्यपं स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वम प्रत्यसिद्धा इत्येव लभ्यतेत्रै
पादिकं तु पूर्वं प्रतिपरं नासिद्धं स्यादत आह अधिकारोयमिति यद्यत्रकार्यासिद्धत्वमिष्यते तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति ३
नोरपइत्यादौ इत्वं न स्यात् परत्वात् प्रागेत्यस्यप्रसंगात् तथा च पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्यासिद्धत्वान्नो त्वाकु
ति१

भिधानं आद्यस्योणादिसूत्रस्यत्वात् धितो यस्य व्याप्यभृति कारिकास्वव्यापित्वात्संतावत् एव च सर्वस्यनियमोनातीवोप
पुज्यत इत्युपेक्षितः ऊकालोच् ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं वाकाल इवेति फलितार्थकथनमिदम्
विग्रहस्तु ऊः कालोऽस्येति बोध्यः उणादेरस्योच्चारणकालोऽत्रोच्यते आपइति निपाताद्युदात्ताः इत्याकारस्याद्युदात्तः
पद्वद्वसुपिल इत्येण अर्वाङ् इति अकारोनुदात्तः तस्यापितः अतंत्रमिति उपेयिवानित्यत्रोपसर्ग इव न्याविवक्षितं नि
त्यर्थ ननु तत्र ईयिवांसमतिस्निधः इत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षास्तु इत्यत्र अविवक्षायां प्रमाणं किमिति चेत् लक्ष्यद
र्शनं मानमिति णात्वव्याख्यानं चेति गृहाण नपाद्धि पेराइत्यत्र एकारः ननु नपाच्छचीपतिमित्यत्र पदपाठे उदात्तोच्चार्य
दात्तैः इति सकलवक्तव्यप्रसिद्धम् ननु नपाच्छचीपतिरप्यपोः उभवनस्यन्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोः आद्यु
दात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातः पूर्वपदं नपादित्यस्य नु शचीपतेरंत्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं भाति
शाखे उक्तम् जात्यवधानपात्रांतोत्तरेण चेति पूर्वयोरिति नपात्स्व रितादौ स्य उदात्तत्वे प्राप्ति शाख्यमिति एकादेश
समावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्धमेव वा अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् उ
च्चोच्यते किंचित्स्वरितं वाक्तरं परमिति अस्यार्थः पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोरेकत्र समावेशेन स्वरितो बोध्यः तस्य स्वरि
तस्य स्वतंत्रोदात्तापेक्षया उदात्ततरार्धमात्रा बोध्येति क्व वोच्चा इत्यादिरूपाणि प्रायं अर्धमेवेति दीर्घाणि मायेम् अनेन
ह्रस्वस्यापि संग्रहात् व्यापकत्वादयमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः अनुदात्त इत्यादि परिशेषसिद्धार्थकथनाम्

मं०उ० दित्यर्थः इति स्वग्रंथविरोधाच्च यद्यप्येवमपि लिंगानुशासनस्य प्रकृतत्वात् नुदापियोगात् लोपश्चेति णकारस्यासंग्रहाच्च आदेच्च
२ उपदेशोत्वत इत्यादावाघोच्चारणार्थे उपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् उपदेशेऽजनुनासिक इत् यद्यप्यत्रोपजीव्य
त्वादनुनासिकसंज्ञाप्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नासिकामनुगत इति योगाभ्यासेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासू
त्रं मंदप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् उपदेशे किं अभ्र आं अपः यद्यपि हृउञ् उं इत्यत्रैवाविधानसाम
र्थ्यान्नेत्वमिति सुवचं तथापि उत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् अच किं मनि...नोरम
कारस्य माभूत् प्रतिज्ञाति प्रतिज्ञापत्त इति प्रतिज्ञा आतो ध्वोपसर्गे इति कर्मण्यकः प्रतिज्ञानानुनासिक्यमेषामिति विग्रहः ए
वं च प्रतिज्ञासमधिगम्य प्रतिज्ञाए वस्य लक्षणे इति क्लिष्टव्याख्यानं नाश्रयणीयं पाणिन्युपज्ञव्याकरणमित्यादिविचल
क्षणं विनैव निर्वाहात् यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन य
ष्याकार्थं प्राक्सिद्धत्वं इत्यनुमीयते इति भावः ननु रलयोरिति स्वतन्त्र टकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह प्रत्याहारेष्विति व्य
वहित्युक्त इति प्रत्याहि पंक्तिसंक्षिप्यंते वर्णाः यत्र बाहुलकादधिकरणे घञ् यद्यपि योगमात्र मकारादिसंज्ञास्वत्तिप्रत्यक्षं
तथापि योगरूढिरिति भावः प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः चतुर्दशसूत्र्यां यैर्हल्लभिरिष्टिः कृता अष्टाध्याय्यां क्व ता० २
व्यवहाराय एकचत्वारिंशदित्यस्यार्थः तेन उक्ष्यादीनां प्रत्याहारस्वञ्चयोद्वित्वो पाइतिवार्तिकस्य चपप्रत्याहारस्य चा
धिकस्यदोषः यत्तु ज नेता ड इति यमि ञमांते ङ्वनि ङेक इ ष्यन्त इति चैतन्मवार्त्तिककृता व्यवहृत्ताः इत्याहुस्तत्प्रमेया

आद्योच्चारणमिति यद्यपि उपदेशपदेनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यकैयटादिषु व्याख्यानम् तथापि [illegible]
ष्टिवाद्यमात्रं करणे घञो दुर्लभत्वात् पुंसि बाधात् नच घः असंज्ञायामिति प्रायेण संज्ञायामिति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात् तस्य पाधे
रूपाद्धिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृता अवहेलनञ्च अत एव घञपवादो हलश्चेति घञपोहन बाधुलकं तु अगतिकगतिः अत इ
वमङ्कियन्ते एवद्यायामिति करण व्युत्पत्तिरपि परास्ता तथाच वार्त्तिकम् अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन
[illegible] अतो भावे सत्यय एव साध्य इति भावः यत्तु धातुसूत्रे त्यादि पठंति यद्वा व्याचक्षते करणव्युत्पत्त्या एवं चोपात्तानां उप
देशत्वं कर्मव्युत्पत्त्या तु आगमादीनां उणादि लिंगानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धेय यथोपादानं गोबलीवर्दन्यायेन एवं गणत्वा
देवसिद्धे धात्वोरपीत्यादि अत्रेदं वक्तव्यम् किमेषामुपदेशसंज्ञा उत प्रयोगमात्रम् नाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः अ
संज्ञात्वात् घञप्रयोनेति भाष्योक्तेश्च अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वे तिप्रसंगाच्च आगमो मित्त्वमर्द्धतत्वादिस्वपर
ग्रंथविरोधाच्च नहि उत्सृष्टानुबंधस्य आगमो न प्रत्ययत्वं येन मित्वं न भवेत् किंचैवं प्रत्ययविधौ पंचम्याः प्रकल्पकत्वे
सनः सने व आदेशोत्स्विष्यापं क्व उपदेशाभावादित्संज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येत किंच तथा तु लोप
इति सूत्रे धातुग्रहणे किं लूञ् लविता इञ् पवितेति भाष्यं उपदेशे वानुबंधलोपे कृते तन्ता धातु संज्ञेत्येवं परः कैय
टग्रंथश्च विरुध्येत अपिच ध्वसोरेद्धावितिसूत्रे लोपश्चेति द्विणकारकोनिर्देशः द्वितीयः प्रकारः इदिति स्वलोत्सा
नसूत्रस्य भाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येत न द्वितीयः योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात् धात्वादिषु करणव्युत्पत्ति
आगमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च उपदेशता प्रयोजक धातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायांत्य हलि

लि ९
षष्ठी ६

म०२० ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीशारदादेव्यै नमः ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् १ ऌपवर्ग इ
१ कारोपदेशः अट् अश् हश् इत्यादिग्रहणार्थः अर्हिणा अदुम्बायेपीतिणत्वं देवा हसन्ति भोमगोइति रोर्यत्वम् ...दिवोहसति हरिण्वे
त्युत्वम् लिलिहिढे लिलिहिध्वे विभाषेटइतिवाढ: इत्यादं सत्रेवलरलऌत्लऌशलषु हकारग्रहणार्थम् सदिहिस्व पिहिसदादिस्वः सर्वधातुके इति
वलादित्वाण इट् स्निहित्वा स्नेहित्वा रलोव्युपधादिति वा कित्वम् अदाग्धां ऌलोऌलि इति सलोपः अलिङ्क्त शलइतिक्सः हलन्त्यम् सूत्रे इत्यमिति
इलि अत्र त्यमिति विग्रहे समभोत्तियोगविभागात् सुप्सुपेति वा समास इतिभावः यदा षष्ठीतत्पुरुषो यं न स्यादेतत्तु हलि त्येकदेशस्ये वर्तत्वाव त्येक
शेषा त्यतममतस्तु हृत्यल इति व्याख्यास्यते सामीप्यं षष्ठ्यार्थः यद्वा भाष्ये तं त्रादि अन्त्यसमाहार द्वंद्वः हल् च ल चेति लकारस्य संयोगान्तस्य लोप
इति चेत्तेव तु आद्येसमासस्याक्लिष्टत्वात् नहि ब्राह्मणकं बलङ्क्त्यादौ ब्राह्मण समीपवर्त्ती अश्वदीपः कंबलः प्रतीयते न वा चित्रगुणोदान्तश्चि
त्रगवीणं समीपवर्तीदृतातिः प्रतीयते न एव अतं तद् आदिन समासो नभिधानादिति स्यष्टमाकरे किं बहुना ब्राह्मणस्य कंबलः चि
त्रगावो स्येति अस्तु प्रयोगोपि न त्रानिषः द्वितीये पि संयोगान्त लोपोदुर्लभः यणः प्रतिषेधारंभात् न च स्वास्याद न पत्तेपि ऌली
ऌलीति ऌलग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य कलोप लोपत्ति धानाच्च किंच पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधाऽसंभवेन हल् प्रत्याहारसि
द्धेः प्राकरणे तत्तत्सूत्रार्थाबोधे असत्त्वे तद् घटकत्वे पदार्थं यत्नः अस्यांच वस्थायां हल् शब्दार्थाप्रसिद्धौ दंद्वएव दुर्लभः सहविवक्षाया असंभ
वात् तस्मात् यथोक्तमेव व्याख्यान् मव्यगानामिति आद्यंतौ भ्यामवयवाभ्याम वयवी समुदाय आक्षिप्यते तस्य पुगपरिच्छेदे समयोगाभावा
त्वव्यवधानेन संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति न त्वाद्यन्तयोः संज्ञा स्वरूपान्तर्भावेणान्तयोः परार्थ निराशापादितिभाव; स्वस्य चेति स्वरू राम
पमित्यनुवर्तते; स्वरूपं चादेरेवाऽगतत्वे नानास्य अन्त्येन स्यप्रधानत्वतीयानिर्देशात् सर्वनाम्नाम् सन्निधत्तः प्रधानपरामर्शित्वात्तदे १

जन्मांगयोर्वर्षांगपतिस्त्रिभेशोमुथाधिपेर्कोदिवसेनिशींदुः अमीषुयोवीर्ययुतावलग्नंपश्येत्सएवंवर्षपतिसचात्र ९९ यद्यवलग्नंवहवोनभोगाः
६ पश्यंतिचेत्पंचदिवौकसांहि मध्येधिकारावहवोस्तियस्य तस्याब्दपत्वंगदितंप्रवीणैः १०० इक्कुतुल्यंकृत्येसवलोब्दनाथः स्याद्वीर्यसाम्येब्दपति
श्चतेषांवृष्ट्याधिकोपःकथितोदृगादिसाम्येप्यदेशोब्दपतिश्चसम्यक् १ मासप्रवेशोप्यवलग्ननाथोमासेप्रभुःस्यात्परिकल्पनीय घुवेशोलग्न
स्यपतिर्दिनेशोविचिंतनीयश्चशुभाशुभार्थ २ प्रश्नांगयोर्वर्षपतिश्चकल्प्यस्तुर्यस्यरोजन्मविलग्ननाथः मुथाधियोप्रश्नविलग्ननात्त्रिरा
शियोयस्यपतिःपुमान् ३ इतिवर्षेशविचारः अथवर्षेशफलानि षष्ठाष्टांत्यविवर्जितोऽस्तरहितःस्यात् मित्रवर्गेस्थितः पुष्टोसौवि
विधंसुखंधनचयंपुत्रार्थमित्रादिकं मध्येमध्यमिदंकरोतिविफलेनष्टेऽरिनेभीतिकृतः दग्धेरोगभयंनृणांधनहतिःस्यात्स्वीयपा
कोदये ४ अर्काधिपेवरमणौसबलेप्रतिष्ठाप्राप्तिस्ततोनिजकुलेखलुराज्यलाभः स्थानीतराङ्भवतिभूधनकीर्तिलाभहेमंतथावहु
सुखानिरिपोर्विनाशः ५ पुत्रात्नृपात्स्वजनतोलभतेसुखंनराणांस्यान्मध्यवीर्यसहितेद्युमणौस्ववेशे कुर्याद्रिदूनपिरोगभयंविवादं
लोकेस्तपानृपजनैसहसालवैरं ६ नष्टेरवौभवतिवैरिजनाद्धिरोधोरोगागमोनिजजनान्नृपमुग्रकंस्यात् द्रव्यहृपश्चसततंकल
हंस्वमित्रादग्धेचदूरगमनंस्वजनोपवादः ७ इतिरविः वर्षाधिपेहिमरुचौपरिपूर्णवीर्येवितागमोनृपजनान्नृपतेर्धनाप्तिः सौख्या
निचात्रविविधानिवालत्रतस्तुः श्वेतादिवस्त्रवसतः प्रकरोतिलाभं ८ मध्योविधुर्नृपजनान्नृपतेर्विरोधंवितनृयंस्वजनतःप्रकरोतिवैरं
स्त्रीवर्जितःसततमल्पसुखंकृशत्वंवैरंचदुःखजननंभयमुग्रकंच ९ नष्टेभयंभवतिवातकफादिपीडावैरोदयोनिजकुलेर्नृपतेर्विरोधं स्थानांत
राद्विभयत्वसुखंचदग्धेर्नष्टोर्भयंतनुभृतांहिमगोस्वपाके १० इतिचंद्र वीर्यान्वितेदितसुतेनृपतेर्धनाप्तिः सेनापतित्वरिपुगणाद्धि
जयोरणाच्च सेवाधनंभवतिमार्गवशाच्चसौख्यं स्त्रीसंगतश्चविविधंसुखमत्रविद्यात् ११ मध्येकुजेभवतिलोभयंविवादं कुर्यात्कृशत्वंच
मतिलांगमनत्वरोग वैरोदयंनृपजनेषुधनक्षयंच चोराद्भयंस्वजनतोह्युपवानराणां १२ चौरास्तरुकृज्ज्वलनभीत्यरिकीर्तिलाभः पितोद

हा दं ग्रभ पापजातं दृग्योतरायदापि कें विलोक्य ८५ स्वभावशोबेचरो वलिष्टः स्पात्रिर्वलो दुष्टफला शशोबात् वीर्यान्वितान् खलु भाव
जातं दृष्टेषफ लं वा ग्रहजं दृष्ट्वा यां ८६ इति दृग्दृष्टावर्गिकाचक्रं अथ हर्षस्थानानि सूर्यादितो हर्षपदानि खेटा ९।३।१।६ त्रिलर्केचेद्वेशास्स्रंत्यपा।।
धा१२ से व्योग्रहान्निजोच्चनिखिले निरुक्तं मुनिप्रवीले स्वगृहे गृहाच ८७ त्रिकं त्रिकेलग्नवशानि रूक्रं पुंस्त्रीग्रहाणां खलु हर्षसंज्ञे सूर्यारतावा
नरखेचराः स्युः स्त्रीखेचराश्शुक्रशशिज्ञमंदा ८८ इति हर्षस्थानानि अथ योगपेत्रं रविशशांज्ञे १५ स्तपने १५ शशांको लवे ध्वमंदात् हीनोऽपरि
स्ताद्वि विलिप्तकाभ्यां तुल्योऽपवा चेन्नधकृ दे मि पशालो योगः स चापखलु सुसरीलः ९० शीघ्रग्रही मंदखगाद्यदये प्रयातिरूपां
तरे भागकेन तदेशराफः कथितो महद्भिः कष्ट प्रदो सो मुसरीफ को वा रात्रीश्वरस्ये द्विखगेन सार्द्धं करोति नूनं यदि चेप शस्तं केवू
लोकः स्वोकथित स्त्रिभेदैः संपूर्णमध्याधमके मेहद्भिः ९१ मिपः स्वरो होच्चगतो प्रधानं मध्यं स्वगे हास्मिगृहादिके च तन्नीचारिगे
हापगतो निरुक्तं कंबूलकं चेतदध्यमंग्रहज्ञैः ९२ यदी सालः खचरैः स्थसोम्यैः कृतो ऽ द्वलग्ने न पति पूर्णकस्य दत्तेतदाऽसो विविधं
विलासधनागमं कीर्तिविवर्द्धनंच ९३ इति योगत्रयम् अथ वर्षेशा ये त्रिराशिनाथाः मेषादितश्च ह रिभाधनुष्मत्तुर्णा सूर्यीस्फु
जितु निसितादिनयास्त्रिभानां रात्रौ सुरेज्य शशि सौम्य कुजा सुरेशाः कोडारनाकपतिवंदितरात्रिनाथाः ९४ अथवा घस्रेशा
स्फुजिदैति दैत्यसचिव वाजीवेंदु चंद्रात्मजा माहेयार्क जभौमदेवगुरु वश्च द्वास्त्रिभेशाद्दमे ९५ घस्रेजीवविधुज्ञभौमेतपनाम्फुकार्कि
शुक्रार्किज्ञा भौमे ज्यहृहाधिपानि सिगते लग्ने त्रिभेशाक्रमात् ९६ घस्रेदिनाधिपस्ते श्वरयोस्तु मध्ये यस्मात्तयोर्वलयुतः स्त्रिभयोनि

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कुं	मी	राशि
सू	शु	श	शु	वृ	चं	मे	वृ	श	मे	वृ	चं	दिन
वृ	चं	बु	मं	सू	शु	श	शु	श	मे	वृ	चं	रात्रि

रूतः रात्रौ सह दाधिपति शेश्वरयोर्वलाद्यो ज्ञेयो बुधैस्त्रिभपतिः स्वचरोनितां
ते ९७ अथ वर्षेशानिर्णयः ।। तत्पसमाधिपतिस्फुटनिर्णयो न हि कृतो यदि व
र्षनिवेशने कथमिदं फलमत्र विनिश्चितं भवति सोपमतः प्रविचार्यते ९८

शानिजभेः ३० स्वमित्रभुवनेषस्वांशाकाः १५ शत्रुभेसार्द्धाः सप्तलवाः ७ स्वस्वाग्निलववेभागास्तुपंचेंदुवः १५ त्रिशांतेनिजमित्रगेनगल
वाः सार्द्धा ७॥ कृताः शत्रुगेपादोनाः ३॥ स्विगुणांशाकेदशाल्लवाः १० वाणांशाकाः ५ मित्रगेः ५ द्रेष्काणेसदलाद्यमाः २॥ स्वरिग्रतेनंदाशकेस्वेशराः
५ नंदेशेनिजमित्रगेपमलवासार्द्धा २॥ स्वरोतद्दलेषु ७६ षेटेनीचविवर्जितेखउधिकेचक्रात्पजेतल्लवाभक्तांनेदमितेर्लेवाद्विखच
रैः प्रोक्तंवलेतंगजेपुक्तंषेटवलेनपुष्करगतेः स्पष्टंवलंस्यात्धूवंवेदाप्तंचविशोपकाह्विति सदावीर्याइवालब्धतः वाणैः ५ र्नष्टोवलो
ग्रहोदशा ॥ मितैर्मध्योविशोपेस्तनः श्रेष्ठोदृस्त्रमितैः सखार्थजनकाः प्रोक्तःषदस्त्रैर्भवेत् ७७ इतिवलाध्यायः अथद्वादशवर्गिका त्र
योच्यतेद्वादशावर्गिवक्रंप्रोक्तंखगानांवलसाधनार्थं यद्दीयतःखेचरभावजोशंश्चेषंपूर्वैरीतैः सदसत्फलेच ७८ लग्नार्द्धत्रिलवश्चवे
दलवकोवाणांशाकः षड्लवः सप्तांशोष्टलवस्ततोनवलवोदिक्रुद्रसूर्यांशकाः एवंद्वादशवर्गिका
निगदितासशीभ्वराश्चोक्तवत् सूर्यैदोर्विषमेगृहे समगृहेहोराशशांकार्कयोः ७९ स्याघेत्रिभागेभवना
धिपस्यात् पतिस्ततः पंचमयोद्वितीयेप्रोक्तस्तृतीयेनवमाधिनाथोवेदांशकानांपतयः स्वकेंद्रात् ८०
पंचाससनाथाः कुजमंदजीवज्ञभार्गवाश्चौविषमेचयुग्मे व्यस्ताश्चतेयुग्मगृहेतुलाद्यावृषान्नाशपास्त्वोज
गृहेक्रियाद्याः ८१ सप्तांशपास्त्वोजगृहेस्वगेहात् युग्मेततोघुनगृहाद्गणनांशपाः स्त्रीघ्रेव्यजाद्याः स्थिरभे
धुचापात् युग्मेधुसिंहात्कथितागृहद्वैः ८२ मेषात्घटात् चापभे
शाधटाच सिंहात्रिभाद्दिक्कलवपाद्दिक्षणांभानोघटात् पूर्ववदत्रचक्रे
रुद्रांशकानामधिपश्चवक्ष्ये ८३ मेषात्रणात्कुंभततोमगाद्यचापाद्ध
जात् सप्तभतोरसाद्दसिंहाद्वतुर्थान्मिथुनाद्दृषाद्द्वेस्फद्वोदशां
शांनिजभाद्विचिंत्या ८४ मित्रोच्चसौम्यग्रहतास्तथन्यातिंघास्तुनीचादिखलोद्भवाश्च एवंग्र

[illegible]	राशि	हद्दा	द्रेष्काण	नवांश
स्वराशि	३० / ००	१५ / ००	१० / ००	५ / ००
मित्र	१५ / ००	७ / ३०	५ / ००	२ / ३०
शत्रु	७ / ३०	३ / ४५	२ / ३०	१ / १५

सू	चं	मं	बु	बृ	भृ	श	रा	ग्रह
मं चं बृ	मं सू बु	बृ सू चं	श भृ	सू चं मं	बु श	बु भृ	श बु भृ	मित्र
बु भृ श	बु श भृ	बु भृ श	सू चं बृ मं	बु श भृ	बृ चं सू मं	सू चं मं बृ	सू बृ मं चं	शत्रु

सू	चं	मं	बु	बृ	शु	श	ग्रह
० / १०	९ / ३	४ / २८	५ / १५	३ / ५	११ / २७	६ / २०	उच्च
६ / १०	७ / ३	३ / २८	११ / १५	९ / ०५	५ / २७	० / २०	नीच

न कुजाः सौरिस्तथा जुग्मभेबदूतर्कैबुनगर्तवस्त्ररसभेगा शाब्धि सप्ताश्विनः ६८ विदैतांज्य सुरेज्य मं
गलपमा स्त्रिशांशप स्याधिर्भे सप्तांगतैनगाब्धयपञ्चवसुभेसप्ताब्धि सर्वेष्वयुग्मवट माहेवास्फुजिदिंदुजो
त्सशानयो गोभेलवाः संमताः सर्पीगाब्धशाङ्गोंयोऽपचितविज्ञजीवार्कजारेश्वराः ६९ कुंभे सूपूर्वस्त्रा
द्रिमार्गणप्राः सौम्याः स्फुजि देवराट पूज्यार्कस्तताधटे रसगजासपूर्वादि दस्त्रालवाः नाथा मेद
वृषोज्यसुक्रकुसताहदं शकाः सिंहमे तर्कैब्धद्रिरसतैवो गुरु सितौ मंदज्ञ भौमा मगैः ७० सप्तागाब्धयुगाब्धयस्त्वथा लवाज्ज्यास्फुजि
ज्ञास्त्वरी होराः जास्ति मिभे पतंगनिगमात्रकाश्विनोधी श्वराः शुक्रेज्येंदुज भौम सूर्यतनया हदे श्वरास्फस्तुतेहदास्ताजिक संमते
निगदिता स्त्रिंशांशकाः स्मरभिः ७१ अथ नवांसा मेषाद्याः क्रिपचापकुंभरिपवः कर्कालि मीना स्त्रयः कर्कीद्यास्त्वथ कुंभजुग्मव
णिजः प्रोक्तास्तुलापूर्वकाः गोकन्या मकरा मृगादयइमे नेदाशकाः संमतेः वर्ग्रशाः क्रमशः कुजार्क भृगुजां सौम्येंदुसूर्या तमज्ञाः ७२

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कुं	मी
मं	बु	बृ	शु	श	सू	चं	मं	बु	बृ	शु	श
सू	चं	मं	बु	बृ	शु	श	सू	चं	मं	बु	बृ
शु	श	सू	चं	मं	बु	बृ	शु	श	सू	चं	मं

अथ द्रेकाणाधिपतयः वक्ष्ये

नाकेन्द्राचिंतभौमतिग्मरुचयः शुक्रज्ञराजीश्वराः मंदेज्यादिति
जास्त्वन भृगुबुधा रात्रीस मंदेज्यकाः भौमार्क भृगुजा बुधेंदुरवि
जा जीवारघस्त्रेश्वराः दैत्येज्येंदुनरात्रिपायम गुरू होराजया मेष
गः ७३ अथ मित्राणि मित्राणरशप्तांकशाक्षसविनाभौमार्कदेवा
विताजीवार्कलत्तणहाधिपाः शानिश्चितो चंद्रार्कभ नंदनाः सौम्यादित्यभवौ शशांकजसितौ
मंदज्ञशुक्रा इमे सूर्यात्तस्मरिपवस्तताजिकमते शेमावुधे श्रोदिताः ७४ अथ वलानि त्रिंशा

मे	वृ	मि	क	सिं	कं	तु	वृ	ध	१०	११	१२
६वृ	६शु	६बु	७मं	६वृ	७बु	६श	७मं	१२वृ	७बु	७बु	१२शु
६शु	६बु	६शु	६शु	५शु	१०शु	८बु	७शु	५शु	७वृ	६शु	५वृ
८बु	८वृ	५वृ	६बु	७श	४वृ	७वृ	८बु	७बु	६शु	७वृ	३बु
५मं	५श	७मं	७वृ	६बु	७मं	७शु	५वृ	५मं	७श	५मं	८मं
५श	३मं	६श	७श	६मं	२श	२मं	६श	४श	७मं	५श	२श

शिवतोऽधिईकोभवविपुक्त्वाधिष्ठाकलाघोदृष्टाः स्पष्टो स्यात् खलु वर्षवेशसमयेचितंडगुत्थंफलम् ५७ पादंत्रिरुद्रेशादलंखतुर्येपादत्रयं
नेदृशरेभोगाः पश्यंतिपूर्णसमसप्तमेचफलानितेबामधनाभिधास्ये ५८ एकर्क्षगेस्यात् खलोप्रधानास्वतस्याननतोलाभकराहिदृष्टिः मि
त्रालयाभूपतितोऽर्थदात्रीसुवस्तुसौख्याप्तिकरीनराणां ५९ परस्परंसप्तमगातिभेदंयुद्धविवादंप्रकरोतिदृष्टिः त्रिकोणगाविलविलासै
मुग्रमित्रालयावधुजनाच्चसौख्यं ६० चतुर्थगामित्रविरोधकष्टं गुप्तारिभेदंप्रकरोदृष्टि त्रिरुद्रगेस्नेहमातिप्रसादंस्वखार्थलाभंबलवर्द्ध
नं ६१ क्रूरग्रहाश्चेत्खलदृष्टिसंस्थाः पापेनराःसौम्यदृशिस्थिताश्च पश्येतितद्दृष्टिभवंयथोक्तंफलंतदर्थंचविलोमसंस्थाः ६२ इ
तिदृष्टिफलानि अथपंचवर्गीचक्रं अथप्रवक्ष्येखलुपंचवर्गीचक्रं ग्रहाणांबलसाधनार्थं यद्वीर्यतोभावफलानिनूनंज्ञेयान्य
थोखेचरपाकजानि ६३ स्वहोरेत्रेनिजमुच्चकंचपरतोहद्दात्रिभागस्ततो नंदांशास्त्वतिखेचरेनिगदितावर्गीपृचक्रपंचधाखेटस्य
युगतोभवेघ्रलुपूर्णसरूरुस्तूनैनिर्बलोविज्ञेयोविबुधैस्त्वसौहिनिखलैर्निघोरिगेहादिकैः ६४ भवनपाःक्रमतःकुजभार्गवाः ज्ञ
विधुसूर्यबुधाशांकजभार्गवाः कुजसुरेज्यमार्कजमंत्रिणःखलभवंतितलोबलपाइमे ६५ स्वोच्चंघस्रपतेरजोदशलवैःश्चं
द्रस्यरामैर्वृषो ३ भौमस्याष्टयमैर्२८ मृगस्थितिस्तिथिलवःसौम्यस्यकन्याग्रहे ५ वाणैःकर्कग्रहंगुरोर्नगयमैः शुक्रस्यप्रोक्तंझषोर्२७
मेदस्याभ्रयमैर्लवोनिगदितस्वोच्चंतुलासंज्ञकं ६६ उच्चान्नीचपदंभवेन्नगगृहंमूलत्रिकोणंरवेः सिंहःश्चन्द्रयमै ४/२० वृषोहिमरु
चेभौमस्यमेषोनखैः कन्याभंखपमौर्बुधस्यरगुरोभागैनखैश्चापभं दैत्यज्यतुलाखनेत्रलवकैर्मंदस्यकुंभोनखैः ६७ अथच
हद्देशांनर्कीगेभशोरेसवः प्रथममेहदांशकाः कार्मुकेसः सूर्येयुगेषुसागरमितास्तेमघीशाः क्रमात् वागीशास्युजिदिंदुदेह ५

सावसेषसमये पुक्ता न्यूसषन्माकृतः अथभावसाधनम् घस्राद्धात्खलु पातकालजनिता नाड्योविशेष्या नतंतपर्व साद्दिवसार्द्धतो
गतघटीतुल्यं नतं पश्चिमे प्राकभागेद्युगणाद्वशेषघटिका पुक्तंदिनार्द्धं नतंतत्स्यामृत घटीपुतंदिनदले स्यात् पश्चिमे तद्दिवं ४९ प्राक
नप्राद्दलसंज्ञकं पिलतवलं कोदयैर्युड्ढेलग्नं नद्दशमाद्धुपंक्रमनतनुः प्रत्यग्नतात्सांगभं वेद्धुपंस्याद्दिजिताग्रहं रसभपुक्तलग्नं च
पूर्वामिधलग्नेचावुग्रहाद्विशोध्यिहि वुकंजायामिधामिधात् सप्तकं ५० ग्राकाशादशामं विलग्नवशात्तस्य क्रागुणांशेस्त
नोर्पुक्तानिद्विशराष लाभभवनान्येवंततस्तैर्पुतं रामांशं सहजारिपुत्रभवनान्येवंक्रमात्साधयेत् संध्यास्यात्खलु भावपोग
दलतः स्वष्टोविलग्नादितः ५१ अथपनितं विनैवभावसाधनमाह लग्नाद्द्वात्रिदलाद्विलग्नविधिवल्लकोदयैर्लग्नतोलग्नंतत्स
खसंज्ञकचमद्तोपत् घस्रखंडात्खभं साध्यंघस्रदलेस्वभं चगदितं सूर्योऽर्द्धरात्रेरविस्यात् पूर्वान्नतकालतः क्रमततनुर्लंकोदपे
र्वधुभं ५२ खेटभावसमांशकेचगदितं पूर्णंफलं भावतोहीनेचेदधिकेनुपातवशतोज्ञेपंव्युधैर्भावजं संधेहीनतराधिकाग्रह
कलाभावस्वसंध्यतरैर्भक्ता ग्राविंशोपकादिविसलब्धेत्रिभिर्भाजिते ५३ आगामिसंधेरीधकेफस्पादागामिभावोद्भवम
त्रसंध्ये हीनेचखेटेगतभावजातं पूर्णंफलं भावशमाकेषु ५४ भावाद्ग्रहे स्वल्पतरे स्वसंधेः स्वल्पपांसकेलक्रते भावजातः व्य
स्ततनघस्तगते ग्रहाणां ज्ञेयं हि सम्यक्स्पुधिमाद्देणा ५५ इतिभावसाधनं अथाहीनतनुः खगोपदिमवेद्यो मान्धिकोर्द्धि हृतं बधि
भ्यः परिशोधितः षचरद्रकरूपोधिकः स्वोनितः तज्ज्ञागादलिताम्नवेदरहितो वेदाधिकोर्द्धान्वितोहीनः पंचयुगाष्टरन्द्रहितः पंचाधि
कोर्द्धिहृतः ५६ षन्मोनो षन्माधिकोकरहृतः षष्ठे स्मृतोम्याधिकः सप्तोनः स्वदलान्वितोराजगुरुव्यर्षोर्द्धितोशोनितः ः बाणाध्वैः

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
६	२	६	२	६	२	४	६	१	२	४	५
५८	५५	२०	५८	२६	२८	५५	४८	२७	३६	३	५२
२०	२४	५३	८	२३	२०	११	२०	२२	४३	२३	२०
०	१	३	५	७	८	९	१०	२०	१०	१०	१०

पात् दितिचरः स्त्रीद्विस्वभावोऽल्पसूरुत्तोरात्रिचरश्चाभ्रुभ्रत्नचिकस्तुल्योऽऽमीयाम्यपः २१ नृकः
पश्चिमदिकप्रभुश्चरगतिः स्वल्पप्रजः सैहवान् चित्रभोमनुजोऽम्मकोपस्तकूतः कौर्पीविश्व
क्वोक्कगः प्रत्नोरात्रिचरः स्थिरोजलचरेऽत्र्ल्योडुमीनाल्पस्तः स्निग्धः स्त्रीवकुपादतः कु
फपुतः सौम्यै प्यारः क्रून्यकः २२ पूर्वोर्द्धधनुर्वोद्विपातस्वरककुब्रस्वामीप्यूगोतिरवनो
हेमाभो द्विशारीकोलघुतरोऽशीतस्तुल्योऽऽमी राणोद्धिवृपदोल्पसूर्यलचरः स्यातात्र
रोरात्रिगः स्त्रीत्रूलस्तुहिनोऽच्चापिंगललनशाव्हा ड्डसंललितः २३ कुंभः पश्चिमदिकूप्रभुः स्थिरतनुः क्रून्योविपादः पुमान् स्निग्धोमध्य
सवोऽम्मकोजलचरोच्चस्मुनुगोऽल्पोऽकिरूत् मीनोरात्रिचरोंवुधश्चविपदः स्त्रीद्विस्वभावः कफीस्निग्धोभः दिग्स्वरोऽड्डशावसहितः सौ
म्येप्वरः पिंगलः २४ दीर्घाकर्कभतः षडेवकाचितास्तुल्योद्विस्वभोदयः षएम्ग्गात् द्विस्वास्फर्विषमोदयाः द्विपाधरोलल्योतिरू
तौ चते मैत्रीस्यात् सवलास्ववर्गे विषये त्नूहोरात्रीगनाम्रशा चिंत्यंराश्यनुसारतोहि सकलं प्राज्ञैः फलैराशिजम् २५ इति रा.श
स्वरूपं प्राचीशः स्वविरोदृढोवनवरोत्तत्रीपतगोद्धिपात पिताचौन्पतिपुमानकडुतेरोदुष्टः पश्चहेमतकुचंद्रोरात्रिचरः कफी
स्तनपनंस्थूलः पूलंवोघ्रणी गौरेवैपृपपतिर्मेदुजलचरोवाच्येप्वरः स्त्रीग्रहः २६ माहेपश्चपलश्चदुष्टचरोत्तत्रीचतुष्पात् क
टुर्याम्येशोवनगोऽरुणः स्तनवानहिंस्त्रोपुवाहृग्धनः सौम्योमार्गचरः शिशुः प्रूभरवगः प्रह्रोऽपसौम्याधिपः स्त्रीखेटः कन
कप्रभः सुमतिमान् जीवः सुव्रतः खगः २७ जीवोग्राम्यचरोद्विपात् शुभरवगः पितोयुमोवर्तुलोविप्रेशोमधुरोवाणिकनखगो
द्वेशानदिक्कोलघुः श्मश्रुस्त्रीजलगोद्विजोदितिचरः श्लेष्मान्वितोऽश्वेद्विपात रूप्याभोवलगोऽम्निसौम्यखगचरस्त्वग्नेयपश्चाम्हकः २८
मंदः कृष्णतनुःस्थिरोवनचरोस्नेहः कृशोवातुलोदीर्घोम्लेच्छपतिः खलोवरुणदिक्स्वामी खगस्तोवरः प्राकृमंदवदत्केचनवुधाश

२

शवेला १० अथ वावारौ पर्यमेः सत्कर्कमिते ६ स्त्रिधाब्दानि घ्राः कृता प्राप्य दिवसादिकं ततद्या घ्रं समेतं निजवार पूर्वैः स्याद्दंड वेष्टो घ्यपवा
दिनाद्यं ११ अथ पतिष्यानयनं यात्‌ावद्वं होगुणवेदरामै ३४३ निघ्नः कुरामै ३१ विहृतौ दिनाद्यं वस्तैः सवो द्यैः सहितं खरामैः ३० र्भक्तं च शेषा
निपरत्रवर्षो १२ अथ यन हात्र योगानयनम् व्योमिंदुभिः १० संगुणितागनाद्याः खस्रत्नवेदाग्निवलै २४० विहीना जन्मर्द्धयोगो सहितः
द्यपक्व सानद्धत्र योगो भवतो मरौ नक्षो १३ अथ संक्रांतिवारानयनं शाकोवाणयुगत्रिचंद्र रहितः १४४५ सप्ताभ्रदस्रै २०७ हतो भक्तः ख
न्यरवकुंजरैः ८०० फलामिंद्वारादिकं संयुतं यात्‌ावद्वे स्मनगाप्तमेवतपना त्संक्रांतिसंज्ञो ध्रुवो युक्तो सो निजहृत्पकैः दिनमुखैः संक्रा
न्यपसः स्फुटः १४ रसाद्भाह्नाः खयमाध्रुवोऽजे वृषे यमौ वाणशराः जिनाक्षः रसाखपक्षाः त्रिशराः अयुग्मे कर्केग्निनोदंतिस १३ भा
क्ष १५ सिंहे रसासर्क यमाः त्रिपक्षाः स्त्रीभेयमाः सर्पकराः खपक्षाः स्तुकेऽध्रुवः पंचशराकुचंद्राः कौर्प्ये रसाद्दंतिकृताः खदस्राः १६ चापेभु
वः सप्तभुवोद्रिचंद्राः मृगे कराः सर्कगुणास्त्रिवेदाः युगानिरामास्त्रियमाः स्व कुंभे मीनाद्याः ६ कुविशिखाः खपक्षाः १७ अथ पशंक्रांतिति
थ्यानयनम् शाकोवाणयुगाद्रिचंद्र १४४५ रहितो रुद्रोहतोऽथो विपन्नागेलाप्त ११० फलाब्धिकोभवयुतः खगनाः ३० घ्नतः शेषकं द्वेपाः
खेंदुनलेषु सप्त खचराद्वो वेदिशास्वैः क्रमाच्चुक्रं द्वादशाध्याप्तितं हितिथ्यपः सत्लास्य संक्रांतिजाः १८ अथ राशिस्वरूपम् ३ हः शैल
चरश्च रोद्धिचरलोरक्तेति शाब्दोऽल्पसत्तः प्राग्गी ग्रोविषमोऽजमीदिनचरोमे वो नराशिंज्ञो वृषः ॥ स्त्रीम्रुक्तो विषमोदयः स्थिरतनुर्यामेश्व
रोरात्रिगः शीताब्धः पृथ्वी चरोद्धिवर्णोरुक्षो हि मध्यप्रजः १९ जुग्मो मध्यसवः भुकष्ठ विसमोन्द्धि स्वभावो द्यमकः स्मृन्योच्च स्त्रचरोहि
यश्चमपतिस्निग्धोतिशाब्दो द्विपात् कर्कस्त्री त्वलणाचरो वहुसवास्निग्धोपसोम्य स्वरः रुद्रि जलगश्चपाटलतनुर्भ्यो ष्माध्यिकः
सिध्रुवः २० सिंहोऽल्पप्रसवः स्थिरो द्विचरलोरुक्षो द्रूचाद्दृ: प्राग्गी ग्रो वनगोऽथ धूसरतनुः सत्वाधिकः पैतिकः स्त्रीराशौ सुहिनो द्वि

उदाहृतप्रयोगाविरोधात् वाक्यतकोस्मादिकार्तिके वैपरहृदतादिहतनाकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्सात्तान्नावतः प्रागस्येतिवृहत्कोस्यत्वेतिश्लवह
वाधिकं ग्रेत्ति वाधिकस्येवगं गोपस्याः वाधिकं पिः उपमानाच्चेति गं पस्येदन्नादेशः तस्यगोत्रापतंस्त्री अण्णप्रत्ययो नोरितिष्यड्डादेशः सचप
दापिस्त्रियामेव विहितस्तथापि दि त्वाणसामर्थ्यात् दन्नादस्यपंचाप यो तिमाध्येतिपूतिमाषशद्गोगर्गादिः तद्धितः वहुवचनमनुत्लाना
मुपसंख्येयानां संग्रहार्थं महात्संज्ञा कारणमन्वर्थत्वापतेभ्यः प्रयोगेभ्यो हि नात्स्तद्धिताइतितेनयथाभिधानमेवस्तुस्यादित्वतराय: प्राणया
मधिकारोस्तु छ्यु विधनेतद्धितग्रहणं प्रस्येतिलोपेईग्रहणं चमास्त्विति चेतन्मेवं पद्धीत्वत्रडोर्ग्रुणप्रसंगात् हत्रन्नादित्तियो तिमिश्रीवरो
तिपस्येतिसूत्रस्यतेः वेवितुवाडुलका द्योतेतेलणादिकं तिप्रस्ययं वदन्ति उभयथापियुवतीनां समग्रहोपेवतत्स्वत्तु प्रत्ययुवंडा वाद्योवना
मितिचणवंमितादियाटसामर्थ्यात्र पुंवदिति इतिस्तुभाष्यविरुद्धाभाष्येतस्यादस्यप्रत्याख्यानादितिदिक् इतिस्त्रीप्रत्ययाः मात्रशब्द
स्येतितस्यचावधारणमर्थः मात्रं कात्स्न्येवधारणे इत्यमरः प्रातिपदिकार्थोत्येवतन्मात्रमिति एवकारेणास्वपदविग्रहः मयूरव्यंसकादि
त्वात्समासः कृत्मेजिति वदापिनीलरूपवत्त्वरोपमनियतलिंगः तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुल्लिंग एवेति भावः ज्ञानमिति भावेल्यु
ट् ङ्गोणइति नन्वप्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमे ह्यास्त्विति वाच्यं तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गे विधयाभानायोगात् नामार्थयो
रभेदसंसर्ग एव व्युत्पत्तेः नचघटपटौ वहुत्रीहेरव्यभिचारः एकार्थीभावाभ्युपगमात् नापि निपातार्थे तेषां द्योतकताभ्युपगमात् न च सिद्धां
तेपि ग्रहतिप्रस्यपार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः अस्वत्रादरस्त्वादितिवाच्यं देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति भावः वचनं संख्येति तथैवा
प्राचां व्यवहारादितिहसत्रेर्थे लिंगे च प्रथमेत्येतावदेवस्तु वचं इतास्सर्वेस्यतुं शक्यं तथाह्यर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकांक्षायां पस्मात्स्वादि।
विहितस्येति प्रत्यार्थेव्रभ्यत एवस्वादयः पञ्च प्रातिपदिकार्थ लिंगप्रत्ययविशिष्टार्थविधीयंतेते दर्थे वं च ततो नियतोपस्थितकत्वमेव एवं च
मरुन्नीहि मानीत्यादौ पुंयोग महत्वादे रविशिष्टं ता नियतभावेन प्रथमासिध्यति लयामनुकूलं यथा स्यादेतु सानस्यात् पदित्वर्थशब्दोव
निविषयपरः इति सुधाकृतः र्लक्षणा च गोणीतुलक्षणांतर्भूताद्यथवास्तु त्रिकं च प्रातिपदिकार्थः इत्याश्रीयते तदालिंगेस्य पिमात्तुल

कौ० टी०
नं० १०
५२

स्यालंबंधिविवक्षितेपि नत्वतिः तिप्रसंगस्मागात तथाच अथैवप्रथमेत्येवकारं द्रोणोब्रीहिरित्यादि द्रोणशब्दस्यतत्परिमिते उपचारात्सिद्धं गौर्वा
हीकइतिवत एवं द्रोणाविस्मादावपि नकेवलप्रकृतिः प्रयोगः अतिनिषेधादेवसिद्धं अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षया नानुपादस्य मात्रप्रयोगस्या
प्यत्वात् एवं मात्रग्रहणमपिव्यर्थं संबोधने चेति नापके नकर्मादाधिक्ये प्रथमापाः अप्रवृत्तेः पनुप्रावोक्तं प्रातिपदिकार्थेसत्तेतिपञ्च
आख्यातंपोर्थः सन्निधेचकेवलंभासतेनत्वात्सादि रूपेण लिंगसंख्याकारकयोगोसविवक्षितोपथमापपार्थः अस्पथाचौ हिकेवलमसौ
तिप्राक्तेवक्तुं नश्चनरीदृशात्सादृशइतितनडच्चैर्नैवेपि क्षिदिशब्दानां सन्निधासाकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् अस्त्या
दिसामानाधिकरण्यएवस्मात्सत्वार्थकेषु दुर्लभत्वात नलिंगसंख्याकारकयोगोतित्वदुक्तिविरोधाच्च परान्तरोपस्थापितस्यास्तिसामाना
धिकरण्यमस्तीतिचेन्न तस्यास्यवर्तकत्वात् नश्चनरीत्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च कुसुमः श्रीरित्यादावव्याप्तेष्वनच लिंगग्रहणं तेस्सिद्धिः
मात्रपदेनाधिकावच्छेदात् पदपिमाचाप्याख्यातं पत्रास्यौन्नएनपेक्षयाशब्दप्रवृत्तिः ससर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमितिया
वत यथो च्चैर्नीचैरिति अलिंगसंख्याचेतौ केवलंजात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थमाहतुरिति तदपि नप्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रकारीभूयभासते तथाच
तन्मात्रबोधोसंभवी यदि सोपीभूतद्विघटादिशब्देभ्योपिस्यादितिसंख्याकारकाद्यनन्वयएवस्यात् पदपि द्रोणपरिमितेब्रीहादौ द्रोण
शब्दः सोदधिस्वमितिसंबंधात्प्रवर्तते तत्र गौणमुख्यन्याया अप्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति तन्न परकार्यैत्वपंन्यायः नप्रातिपदिकका
र्येष्विति सिद्धांतत्वात् अन्यथासिंहो माणवक इत्यादावसिद्धिप्रसंगाच्च पदप्याहुः द्रोणरूपः शब्दार्थः सोहं दाहमयं वापरिमाणमेव अभिवा
तिपरिमेयं तु अभिचारस्येव अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेपरिमाणमिति तदपि न गौणलाक्षणिकेषु सिंहोमाणवकः मंचाः क्रोशं
तीत्यादिष्वप्रसक्त्यापत्तेः तत्र विशेष्यमाणवकादेर्भेदेपि सिंहसदृशस्यार्थ गौणं नियतोपस्थितिकएवेतिपदि तर्हि ब्रीहादेर्भेदेपि द्रो
णपरिमितो नियतएवेतितुल्यं संबोधने च मात्रग्रहणं संबोधनाधिक्ये च प्राप्नोतीत्याशंका दृह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति
विशेषणमिति सिद्धांतः उक्तं च संबोधनपदं पच्छन्ति क्रियापाः विशेषणं ब्रजानिदेवदत्तेतिनिघातोत्र तथासतीतिएवं णमसंबंधिताव्यस्य

णमसंबंधिसंबोधनविषयोमत्वमेवं बलक्षणार्थः इति प्रथमा

कुसुमः
५२

ॐ स्वस्ती गणेशाय नमः श्रीरामस्य पदारविंदयुगलं नत्वाथ वागीश्वरं हेरंबं तपनादिकं ग्रहगणं तद्वंद्वपक्षोद्भवस्तं वक्ष्ये ताजिकसारम
ल्प सुगमं रम्यं सुबोधप्रदं नानाताजिकतो विलोक्य रचितं दैवज्ञहर्षप्रदं १ यत्पूर्वार्जितमात्मदेहजनितं दैवं शुभं वाशुभं तत्सर्वं हि
विपाकमेति नियतं वर्षादिकैर्निश्चितं सर्वैः संमतमत्रजन्मनि पुरं जातस्फुटं सूरिभिः तस्मात्तत् परिचिंत्य वर्षजनितं वक्ष्ये फ
लं स्फूर्तिमत् रज्जातकोक्तं फलं यस्माद्दुर्गमं कथ्यते बुधैः अतो वर्षफलं वक्ष्ये ताजिकोक्तेन वर्त्मना ३ यातो वर्षगणो हि जन्मस
मयात् स्थाप्यश्च तु खोक्रमात् पंचांगाग्निभि ३६५ र्विद्धि वेदशि २५ रिलारामैः ३१ खरामैर्हताः ३० जन्माहर्गणनाडिकापलयु
तः स्यादिष्टवर्षादिगो यातो ज्ञातिचयः सपोजनिदिने यत्तद्ग्रपत्तः साधितः ४ अथ वासग्रामं सदस्त्राम्यि खगाग्नि २४८२०१ नि
घ्नो याता वर्षवृंदः खखखसप्त ८००० भक्तः फलं दिनाद्यं सचवस्त्रवृंदयुक्तं स्फुटो वा युगणोऽब्दका दी ५ अथाहर्गणं दिष्टवर्षादिसा
धनमूरुदू ११ घ्नोयुगणोऽद्रिनंदरसाह ६९७२ लब्धेन युक्तो गणो भक्तः स्वन्यगुणैः ३० अमासनिकरस्याछेवात्स्फोतिथि वस्ते
२५ संनिहितस्त्वसौ गुणविपक्षगैः ५०३ रवाप्तं च यत्संसेकं १ स्फुटत्वधिमासकाविरहिताः काष्ठा मासाब्दजात ६ [illegible] या
१२ प्रागतवत्सरा अमसहितास्तत्कर्णशाके ततो मासाः शेषमितानि वर्षसमयो ह्येवं निरूक्तो बुधैः कर्तव्याः खचरास्तत
स्फुटत्वाभावाद्यवंदात नो वक्रमावादिचारिणामिह ततो वीर्याणि संसाधयेत् ७ अथ वा त्रिशाद्रि ७० इति घ्नोयुगणोऽद्रिभ
क्तोऽद्रिनंदृतवैः ६९७२ प्रथगाख्यकं तत्साभ्रदिग्भि १००६ र्विहृतं फलाख्यं सैकं १ खरामै ३० र्निहतं विहीनां पृथक्स्थिते चाभ्रर
साग्निभक्ते ३६० फलं गताब्दा विहृतं खरामैः शेषं भवेन्मासमितं अचैत्रान् तिथ्यप्रमितिः शेषमिते विचिंत्या ९ अथ प्रकारां
तरेण द्याम्यांवरतैः ४ स्तिवृकरे ३३ स्त्रिधा दानिघ्ना गजैः ८ संविहृताः फलं यत्साब्दं ततो जन्मकदारमुख्यैर्युक्तो भवेक्त्रानिवे १